

Landsdommerkorpset under adelsvælden

REKRUTTERING, KARRIEREMØNSTRE OG STATUS

AF

E. LADEWIG PETERSEN

På mange måder lader håndfæstningernes forskrifter sig bedst forstå som opgør med – eller justeringer af – de uhyrligheder, den afdøde konge angiveligt havde gjort sig skyldig i. Og der havde været rigeligt stof både 1483, 1513 og 1523, en periode, som på én gang kendetegnedes ved spændingerne mellem en kongemagt med vældigt vokseværk og det vordende adelsvælde i dets formative fase.

Det er karakteristisk, at håndfæstningen 1483 giver regler for det kongelige rettertings sammensætning og funktioner: kongen skulde »med råds råde« (dvs. efter aftale med eller anvisning af rådet) »tilskikke gode mænd af vort råd, helst de retviseste og klogeste, at lade holde retterting over alle rigerne, og de samme skal have fuldmagt at ransage og dømme om alle kronens, kirkens og ridderskabets gods og ejendele«, en ordning, som senere udbyggedes videre.¹

Denne efter ordlyden ejendomsretlige regel taler for sig selv, og den suppleres af andre beskyttelsesforanstaltninger for det adelige gods. Men den følges i næste fase 1513 tillige op af en regel – efter klager fra rigsrådet – om, at landsdommerposterne skulde besættes med adelige, en forskrift, som blev gentaget 1523, men aldrig siden;² den var da tilsyneladende fast indarbejdet, i hvert fald i hovedlandsdelene. Reaktionen 1483 og 1513 vidner naturligvis om den helt vitale betydning, adelsgodset havde fået; men de havde utvivlsomt tillige en aktuel baggrund i en række celebre sager – Poul Laxmands, Knut Alfssens, Niels Haks – efterfulgt af

¹ Hdf. 1483 § 18 (ÅGA II. Kjbh. 1856, s. 51); Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie. Kbh. 1940, s. 522. – Regelens baggrund var Christiern I's kontroverser med Thott'erne og Eggert Frille.

² Hdf. 1513 § 27; 1523 § 32 (ÅGA II, s. 61 og 74); jf. C.F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie... 1497-1536 II. Kjbh. 1865, s. 589 f.

godsconfiskationer og i uviljen mod Niels Clementsen, der som prokurator og landsdommer havde huseret i Jylland, og hvis adelsskab havde været omtvistet.

Der har ganske åbenbart i begge instanser foreligget et latent behov i adelige kredse for større retssikkerhed; og man kan – med Arnold Heise – antage, at landsdommerne i Christiern II.s og Frederik I.s tid har opnået en noget højere – men også nødvendig – prestige.³ På den anden side havde landstingene endnu ikke fundet nogen helt fast form (og havde skullet erstattes af 'biskop og bedste bygdemænd'-institutionen).⁴ Dommerne havde langtfra altid været adelige, og embedets afgrænsning og funktioner var næppe heller klart definerede.

Det er givet, at situationen efter borgerkrigen 1534-36 stillede meget høje krav om genskabelse af retssikkerhed og retstryghed, et behov, som de store rettertingsrejser synes at have indfriet. Alligevel efterlader kildematerialet et indtryk af en landsdommerinstitution, som først sent og sendrægtigt befæstes og professionaliseres. Det skete først i slutningen af 1500-tallet og tilsyneladende ikke uden forbindelse med det, som mest af alt ligner en politisk og social krise 1588, noget vi senere vender tilbage til.

Det er utvivlsomt tillige symptomatisk, at det danske dommerembede ikke formelt professionaliseres før enevælden, hverken på rettertings- eller landstingsplan, således som tilfældet havde været ved den kejserlige rigskammerret og i de tyske territorier.⁵ Men denne konstatering kræver også kvalificering. For det første undgik man – trods tilløb i Erik Krabbes lovforarbejder – inficering af romerretlige principper og at domsudøvelsen blev lagt i hænderne på romerretskyndige fyrstetjenere; anvendelse af romerrettens logiske, men også barbariske og autoritære principper havde været en umulighed i det aristokratiske danske regime. For det andet forblev landskabslovene (i justeret skikkelse gennem domspraksis) at være hovedgrundlaget, og det store domsmateriale efterlader et stærkt indtryk af en ganske høj grad af kyndighed og manøvreedygtighed i adelige kredse.⁶

De danske landsting kom aldrig – som i Sturernes og Gustav Vasas Sverige – til at spille nogen aktiv politisk rolle.⁷ Tværtimod synes

³ A. Heise, *Diplomatarium Vibergense*. Kjbh. 1879, s. XLVIII.

⁴ Jf. Wm. Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*. Kbh. 1903, s. 168-93, 693-707, som formentlig er udtømmende, men også rent institutionshistorisk; der er langt bredere perspektiver i Heises fremstilling, *anf. arb.*, s. XXXIX-LII.

⁵ D. Tamm, *Lærebog i dansk retshistorie*. Kbh. 1989, s. 86.

⁶ Ikke mindst dommene i Poul Laxmands og Knut Alfssens drabssager 1502 og Herlufsholmdommene 1575 er perler af subtilt juristeri.

⁷ Jf. Poul Johs. Jørgensen, *anf. arb.*, s. 488 f.; P. Meyer i *KHLNM III*. Kbh. 1958, kol. 154 f. og J. Rosén, *sst. X*. 1965, kol. 294-96.

regeringens bestræbelser efter reformationen at være gået ud på, at landstingene skulde overtage 'biskop og bedste bygdemænd'-institutionens funktioner; at etablere en fast instansfølge ved forbud (med visse undtagelser) mod at »skyde sig« til landsting, uden at der var faldet herredstingsdom; og efterhånden også ved at eliminere adelige meddommere, bisiddere om man vil.⁸

Landstingenes gamle kompetence ved kongevalg blev naturligvis reduceret til en rent ceremoniel funktion, den landskabsvise hyldning, eftersom rigsrådet siden 1536 forfatningsretligt repræsenterede alle stænder, også ved kongevalg. Men selvom regeringen åbenbart har lagt stor vægt på instansrækkefølgen, kan det tage sig lidt ejendommeligt ud, at den ikke som i det øvrige, administrative moderniserings- og reformarbejde lagde større vægt på at skabe og sikre en formaliseret og kompetent landsdommerstab før et meget sent stadium.

Opbygningen af instansfølgen afsluttes først 1597, bl.a. fordi appeller og uendelige domme kunde føre til groteske resultater. Men samtidig fandt der meget rimeligt – og i pagt med, hvad der iøvrigt skete i lokaladministrationen – en vis centralisering sted. De mindre eller helt lokale 'landsdommerier' lagdes ind under de større; de lollandske og falsterske landsting samledes til ét 1542 (varigt dog først 1650), og de to hallandske blev forenet 1589.⁹

I de få tilfælde, hvor vi har kendskab til det, har regeringen udvist en vis omhu ved udvælgelsen, men ved udnævnelsen kun betinget sig i almindelighed, at landsdommerne dømte »uden al vild« og uden persons anseelse, rig eller fattig. Det gælder således Mogens Falster, som 1540 kaldes til landsdommer på Lolland og 1542 tillige på Falster.¹⁰ Tilsyneladende opfattedes landsdommerembedet som et alment ombud, en delegering af den kongelige domsmyndighed og værnsmyndighed i henhold til håndfæstningernes generelle tilsagn om absolut retssikkerhed.

På den anden side bør man nok heller ikke overse, at hovedparten af de sager, landstingene tog stilling til, gjaldt lokale adkomstkonflikter og landbo- eller købstadsforhold, hvor landsdommerens sagkundskab har været tilstrækkelig og hans fortrolighed med lokale forhold et væsentligt aktiv. I al almindelighed har regeringen efter alt at dømme ved vakancer efter regionale sonderinger kaldet en retskyndig, lokal adelsmand. Specielt kender vi den omhu, kansler Johan Friis udviste 1561 ved kaldelsen af en ny landsdommer på Fyn; han lod rigskansler Antonius Bryske og

⁸ Poul Johs. Jørgensen, *anf.arb.*, s. 298f., 497ff., 513-17; D. Tamm, *arb.*, s. 83 f.

⁹ Poul Johs. Jørgensen, *anf.arb.*, s. 505f.

¹⁰ Danske Kancelliregistranter 1535-50, udg. af Kr. Erslev og Wm. Møllerup, Kbh. 1880-82, s. 123 og 258; jf. SDA I, s. 200.

Nyborglensmanden Frands Brockenhuus foretage en omhyggelig og langvarig sondering, inden han traf sin afgørelse.¹¹

På den anden side nød embederne i rigens udkanter så liden agtelse eller havde så liden interesse, at de kun undtagelsesvis nævnes. Det gælder Bornholm, Blekinge og Gotland, som end ikke nævnes i en landsdommerfortegnelse 1559, sandsynligvis i forbindelse med tronskiftet.¹² 1588 anføres Bornholm og Gotland i forbindelse med proklamationen af regeringsrådets magtovertagelse,¹³ men af de elleve landsdommere blev – udover Corfitz Viffert, der tillige var rigsråd – kun én inviteret til at deltage i Frederik II.s begravelsesceremoni: den sjællandske landsdommer Anders Dresselberg, som muligvis kvitterede ved at underskrive den menige adels protestadresse mod regeringens politik 6. juni.¹⁴ At Bornholm, Blekinge og Gotland kun nævnes sporadisk beror efter alt at dømme på, at adelen ingen besiddelser havde i disse provinser eller kun beskedne og derfor ikke havde stands- eller godsinteresser at varetage. Med undtagelse af Gotland, hvor lensmanden 1588 fungerede i landsdommers sted, har ingen af de få navne, der optræder i materialet, været adelige; undersøgelsen kommer derfor til at koncentrere sig om de adelige landsdommere i rigets hovedprovinser.

Det er ikke hensigten at følge landsdommerkorpsets juridiske ekspertise eller retlige virksomhed; det vilde kræve langt større retshistorisk sagskundskab. I stedet er det opgaven at placere landsdommerkorpset og dets status. Men undersøgelsen må tillige tage højde for, at der indtræffer ændringer og forskydninger – især i 1600-tallet – i forbindelse med opbygningen af den tidligt moderne stats voksende magtfylde, ledsaget af stigende professionalisering, kompetenceudvidelse og specialisering.

I

Det er højst bedrøveligt, at det prosopografiske materiale forud for 1585 er både fragmentarisk og utilstrækkeligt: det er ikke muligt at samle alle de data, som vilde være nødvendige for etablering af en kollektiv biografi for landsdommerkorpset. I en del tilfælde kender vi kun det blotte navn,

¹¹ P. Colding, *Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s regeringstid*. Kbh. 1939, s. 100-02; jf. K. Fabricius i HT 10.r.V. Kbh. 1939-41, s. 739.

¹² Kanc.Brevb. 1556-60, s. 237f.

¹³ Sst. 1588-92, s. 11. At landsdommerne ikke inviteres kan skyldes sikkerhedshensyn; jf. ndfr.

¹⁴ Kr. Erslev, udg., *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's tid I*. Kbh. 1883-85, s. 20 med note C.

men ikke data om baggrund eller social status og karriereforløb, undertiden end ikke den enkeltes personlige data eller funktionsperiode. Opgørelserne må efter sagens natur forblive minimums-tal uden at en usikkerhedsmargen lader sig fastslå. Indtil 1585 må fremstillingen forblive mere impressionistisk end godt er, selvom visse karakteristiske træk nok lader sig uddrage.

Persongalleriet giver et indtryk af en noget broget flok, højadelige mellem solide landjunkere og de mest ydmyge væbneradelige. Men bortset fra de perifere provinser synes der under adelsvælden aldrig at have været tvivl om landsdommernes blå blod. Ganske vist fik den nørrehallandske landsdommer Oluf Lauridsen Gren 1547 beskærmelsesbrev på at måtte nyde sit og sin hustrus gods i Norge og Halland så frit som andre riddersmænds mænd (væbnere).¹⁵ Oluf Gren havde indehaft sit embede siden 1537, men brevet kunde tyde på tvivl. Under alle omstændigheder er dette det eneste tilfælde i sin art; håndfæstningsreglen var blevet knæsat og åbenbart uden større dramatik.

I andre tilfælde har vordende landsdommere startet deres karriere som lensmænd eller fogeder på gejstligt gods – måske endda slet ikke den ringeste udgangsposition. Det gælder ingen ringere end den ilde berømte og godsfattige Mogens Munk, som startede sin karriere som lensmand på Volstrup (som han siden i sine velmagts dage købte) for broderen, ribebispen Ivar Munk; det er, som Astrid Friis formoder, muligt, at hans udnævnelse til jydsk landsdommer 1521 – under Christiern II.s retsreformer – har forudsat en vis juridisk sagkundskab, men situationen taget i betragtning ingen given sag.¹⁶ Om en anden, Peder Marquardsen Hundermark til Øxendrup meddeles, at han 1545 virkede som foged på Skovkloster, inden han 1561 blev fynsk landsdommer.¹⁷ Højadel er der i ingen af tilfældene tale om, i hvert fald ikke i startpositionen.

Det mest bizarre tilfælde – i et lignende milieu – er unægteligt den langelandske herredsfoged Niels Jacobsen (Mylting) i Pæregård, som 1552 stævnes for rettertinget for at have nægtet at udstede et tingsvidne. Ifølge hans eget udsagn »kunde han selv hverken læse eller skrive« og havde ladet tingskriveren sætte sit segl på vidnet – denne havde bare i »villing« anbragt det på hovedet.¹⁸ Det hindrede blot ikke, at kongen 1557 tillod, at der efter sædvane kunde holdes landsting på Langeland, og

¹⁵ Da. Kanc. reg., s. 362; jf. SDA IV, s. 36.

¹⁶ Astrid Friis i DBL (2) XVI. Kbh. 1939, s. 223f.; jf. A. Heise, anfarb., s. XLVII.

¹⁷ SDA V, s. 38f.

¹⁸ J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af gamle danske Domme I. Kjbh. 1842, s. 199f.

at man kaldte Niels Jacobsen til landsdommer.¹⁹ Han havde allerede 1552 fået kongelig pardon for sin brøde.

Kun et fåtal vides med sikkerhed at have haft en retlig eller anden akademisk uddannelse. Kun om fire af fyrre landsdommere foreligger der belæg for, at de havde en universitetsuddannelse bag sig, i et par tilfælde dog i Wittenberg – protestantismens Mekka – og med efterfølgende gejstlig karriere. Det gælder Jacob Brockenhuus, Herman Skeel, Claus Urne og noget senere Anders Dresselberg. Yderligere fire havde tjent som kancellisekretærer, Henrik Arenfeld, Aksel Juul, Aksel Gyldenstjerne og Mourids Stygge. Men tallene er usikre; i andre tilfælde – Jørgen Skram til Tjele – kan vi formode, at han har været retskyndig, og atter andre har af eftertiden fået hæftet epiteter på sig som »lærede og kloge mænd« (Sten Clausen Bille, Bjørn Andersen Bjørn). Men sandsynligheden taler dog vel for, at en akademisk eller anden retlig uddannelse endnu ikke har været normen – endsige nogen betingelse. Om langt den overvejende part har vi ingen underretning. Undertiden nævnes hof-tjeneste (vel ikke den bedste læreplads for en vordende landsdommer), tjeneste til lands eller til søs, poster som smålensmænd osv. Derimod giver tjeneste i syvårskrigen intet sikkert holdepunkt, fordi den jo ganske enkelt var en del af den adelige rostjeneste; enkelte koncentrerede sig om det organisatoriske arbejde eller hverv som proviantmestre, jobs, som vel har forudsat en vis logistisk færdighed, men ikke juridisk kundskab – og som befandt sig på bekvem afstand af krudtrøgen.

Landsdommernes funktionsperiode er det derimod vanskeligt at fastslå på grund af materialets fragmentariske karakter. Et aritmetisk – og usikkert – gennemsnit i de tilfælde, funktionstiden kan bestemmes, på ca. en halv snes år er ikke meget værd, al den stund, at periodernes længde varierede meget – og dermed også stabiliteten. Claus Daae til Ravnstrup (Sjælland) fungerede kun 1551-52, og Sten Clausen Bille virkede også kun en overgang 1577 som skånsk landsdommer. Kun otte fungerede, såvidt vi ved, mere end tyve år; én er den kyndige Aksel Juul til Villestrup (i Jylland), men rekorden havde den langlandske landsdommer Gregers Juel (Rantzau-våben), som holdt ud fra 1559 til sin død omkr. 1601.²⁰

Landsdommerembederne gav ligeledes kun sjældent indehaverne avancement til rigsrådssæde og endda sjældnest i periodens første årtier. Mogens Munk forenede begge poster (fra 1521 og 1523) indtil 1542 og Claus Urne ligeledes fra 1549 indtil han frasagde sig begge poster ti år

¹⁹ Kanc.Brevb. 1551-55, s. 203; 1556-60, s. 135, 189.

²⁰ Han omtales i live 1599, men synes at være død 1601, da afløseren nævnes; sst. 1596-1602, s. 453, 635.

senere; og Bjørn Andersen Bjørn blev først rigsråd 1567, fem år efter sin landsdommertid. I de øvrige tre tilfælde forenedes ligeledes begge bestillinger: Aksel Gyldenstjerne, som på grund af sine mange politiske og diplomatiske gøremål 1585 blev afløst af svogeren Corfitz Viffert til Næs, muligvis som en midlertidig løsning;²¹ og Jørgen Skram til Tjele 1582-87, som også havde forenet begge poster. Den sidste besværede sig flere gange over, at han havde vanskeligt ved at magte landsdommerhvervet »formedelst andre møjsommelige bestillinger med slot og len«, og han fik derfor bevilget afsked 1587.²²

Derimod kan man – atter som Heise og Astrid Friis – undre sig over, at den dygtige, samvittighedsfulde og retskyndige Aksel Juul til Villestrup aldrig blev optaget i rigsrådet.²³ Han nåede at passere sit femogtyveårs jubilæum inden sin død 1577, men i modsætning til så mange andre at lægge grunden til, at hans lavættede jydsk slægt nåede frem til højadelnsniveau. Men han forblev en undtagelse; normalt har karrieremobiliteten og dermed den sociale mobilitet været ringe i 1500-tallet, også selvom Heise med rette betoner stabiliseringen af landsdommerhvervet efter grevefejden.

En del af forklaringen ligger vel i, at landsdommerembederne kunde være belastende uden at være økonomisk attraktive. De blev gennemgående aflønnet ved forlening af strøgods, i et enkelt tilfælde – det beskedne embede på Langeland – med en kirketienende. Med undtagelse af Fyn, som bevarede strøgodsforleningen, fæstnedes de egentlige landsdommerlen først i slutningen af århundredet: i Jylland Gudum kloster fra 1585 og Viborg St. Hans kloster 1583 (senere suppleret med Asmild kloster); på Sjælland Ringsted kloster fra 1592 og i Skåne 1590 Elleholm (i Blekinge), som senere erstattes med Helnekirke og Froste herred.

II

Formentlig har denne fæstnelse af landsdommerlenene i 1580'erne og 1590'erne – udover den stabilitet, man allerede havde opnået – indebåret en vis (og nødvendig) lønmæssig forbedring, samtidig med at regeringen, således som vi senere vender tilbage til, synes at have begyndt at stille større uddannelsesmæssige krav. Men at der var en afgrund befæstet mellem de store hovedlensmænd (derunder rigsråderne) og landsdom-

²¹ Jf. H. Bruun i DBL (2) XXV. Kbh. 1943, a. 563, der formoder, at embedet kan være blevet påtvunget ham.

²² Kanc. Brevb. 1584-88, s. 733.

²³ A. Heise, anfarb., s. Llf.; Astrid Friis i DBL (2) XII. Kbh. 1937, s. 157-59; jf. SDA II, s. 302.

merne fremgår af, at der ved udnævnelsen af Lauge Urne til Beltebjerg til skånsk landsdommer 1589 ikke var noget len ledigt; han fik nøjes med en kontantløn på 400 dr., indtil han det følgende år fik Elleholm i Blekinge.²⁴ En »gennemsnits«-rigsråd kunde vel oppebære 2.000 dr. At man trods den begyndende professionalisering stadig befandt sig på lavtlønsområdet er indlysende, men måske ikke overraskende, når det gælder statens embedsmænd.

At denne beskedne opstramning har været nødvendig viste sig i 1588, et *annus horribilis*, som både på grund af den uventede tronvakance, den internationale spænding og måske også økonomisk krise manede til varsomhed. Regeringsrådet, som straks blev nedsat til varetagelse af den løbende regeringsvirksomhed, fastslog omgående i sin proklamation 15. april, at det i overensstemmelse med de gældende forfatningsregler kun optrådte på kronens og den udvalgte konges vegne under dennes umyndighed, og at man ikke agtede at gennemføre vigtige politiske, lovgivningsmæssige eller administrative forholdsregler, før den forfatningsmæssige situation var blevet normaliseret, et i vore øjne unødvendigt passivt program.²⁵

Men situationen prægedes også af en vis nervøsitet i regeringskredsen – og med en vis ret, fordi det af flere aktstykker fremgår, at den frygtede en vis opsætsighed: retsusikkerhed, politisk uro osv. (sandsynligvis har borgerkrigen 1534-36 endnu redet den som en mare). Den menige adel benyttede da også Frederik II.s begravelse i juni til – lidet diplomatisk, men reaktionært – at demonstrere overfor regeringens politik, en protest, som rigsrådet bestemt afviste, sikkert vel vidende, at den overvejende repræsenterede det større hartkorns uvilje mod forleningspolitiken.²⁶

17. april havde landsdommerne fået ordre til at forkynde det åbne brev om indsættelsen af regeringsrådet. Med mulig undtagelse af den sjællandske landsdommer deltog ingen af de øvrige i begravelsesceremonierne og den adelige protest, men (formentlig i begyndelsen af juni) begærede de tre jydsk landsdommere, Malte Jensen Sehested, Mourids Stygge og den nyudnævnte Hans Christoffersen Lindenow deres afsked med påberåbelse af tidernes ugunst.

De tre landsdommeres – ligeledes noget uoverlagte – henvendelse kendes kun gennem referatet i rigsrådets svar 20. juni.²⁷ Efter dette har de begæret at »måtte blive om muligt forskånet« eller, dersom dette ikke lod

²⁴ Kanc. Brevb. 1588-92, s. 199, 377.

²⁵ Kr. Erslev, anf. udg. I, s. 8-12. Samme synspunkt gentager Arild Huitfeldt udførligt i fortalen til: Kong Friderich den Førstis Historie. Kjbh. 1597, s. A2v-A3r.

²⁶ K. J. V. Jespersen, red., Rigsråd, adel og administration 1570-1648. Odense 1980, s. 123-29, 145-52.

²⁷ Nye da. Mag. IV. Kjbh. 1823, s. 153-55.

sig gøre, »at I have eder til os, på vor allernådigste, udvalgte hr. prins' og konges vegne, at befordrelse og håndhævelse udi samme befaling at tilførs«. De begrundede deres ønske med, at man kunde forudse »mere modvillighed og utilbørlig uforulempning end tilførs«. Senere hedder det, at »mere sag og trætte optænkes og indføres for ret end udi fordums tid«; og da der ikke i recessen (den kalundborgske 1576) i alle tilfælde findes lovhjemmel, ønsker de mulighed for at appellere sådanne sager til rigsrådets afgørelse.

At en så usædvanlig henvendelse har opskræmt rigsrådet kan ikke undre nogen; den bekræftede jo netop dets værste anelser. Svaret opretholder – i noget patetiske vendinger – rådets standpunkt fra regeringserklæringen 15. april: regeringsrådet håndhævede kun den bestående retsorden under formynderstyret; det kunde ikke ændre lovgivningen, og det formanede landsdommerne til ikke at forhale domsafsigelser for at sikre respekten for retsordenen, men tilsagde dog sin ubetingede støtte med råd og dåd.

Det er næppe forfatningsretligt holdbart, at rådet – som indehaver af slotslovsmyndigheden under vakancen – ikke skulde have haft beføjelser til at lovgive eller disponere under regentskabet, men det er som nævnt muligt at sporene fra borgerkrigen stadig skræmte. På den anden side vilde det også nok være forhastet at karakterisere de tre jyske landsdommeres henvendelse som helt ansvarsløs (skønt nok malplaceret). For det første havde de to af dem, Lindenow og Stygge, uddannelsesrejser og administrativ erfaring bag sig; og både Sehested og Stygge var gamle i gårde (udnævnt henholdsvis 1575 og 1582).²⁸ Og for det andet tyder referatet ubetinget på, at de tre herrer fuldtud har forstået rådsproklamationen; snarest har de delt rådets frygt for retsusikkerhed, men har fundet proklamationen utilstrækkelig og har forsøgt at appellere til rigs- og regeringsrådet om stærkere og mere myndig opbakning end denne »uld-i-mund«-holdning.

Og den forblev heller ikke uden virkninger i København. Allerede dagen efter rådets svarskrivelse bevilgede »kongen med rådets samtykke« Malte Jensen Sehested afsked fra sit embede fra Mikkelsdag »formedelst alderdom og svagelighed« (han var 59 år), med påskønnelse af hans landsdommervirke og med løfte om majestætens nåde; pensionen var sikret ved livstidsløfte på Gudum kloster.²⁹ Der var sandelig mere facon over datidens afskedigelse af embedsmænd end nutidens.

²⁸ V. Helk, *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*. Odense 1987, s. 300 og 393; jf. SDA VI, s. 47 og X, s. 249.

²⁹ Kanc. Brevb. 1588-92, s. 33; jf. sst. 1584-88, s. 242.

Vigtigere var det, at opstramningen trods alt blev fulgt op af en række forordninger og reskripter om tingforhold. I juli 1588 indskærpedes herredsfogeders, birkefogeders og tingskriveres pligt til at føre tingbog; 1589 en forordning om forfølgelse af drabsmænd (trods forsøg på protektion) og om tingforfølgning; 1590 om skudsmål til landsting, om nævnings ret til at sværge i 40-markssager, også hvor adelige var involveret (og når sagen ikke gjaldt liv og ære); og allervigtigst forordningen om tingfred på landstingene, hvor slagsmål havde forekommet i Jylland.³⁰

Egentlig lovgivning om landstingene (eller de øvrige ting) er der ikke tale om – og kunde der efter regeringsprincipperne ikke være tale om. Indgrebene har alle karakter af forordninger eller reskripter eller af indskærpelse af Kolding- og Kalundborgrecessernes regler. Men alligevel kunde materialet tyde på, at de tre jyske landsdommeres frygt for retsuorden og uregelmæssigheder ikke har været helt ubegrundet; om så jyderne har været mere stridbare end andre får stå hen. Rådets assistance har været påkrævet, og selvom forordningerne var varsomme og af begrænset rækkevidde, tyder kildematerialet på, at situationen ikke har været helt ukritisk, og at den har krævet den opstramning – om man vil, justering eller modernisering – af landsdommerhvervet, som fandt sted fra sidste halvdel af 1580'erne.

III

Fra slutningen af 1500-tallet forbedres kildematerialets kvalitet og fuldstændighed så meget, at det kan levere grundlag for prosopografisk og statistisk bearbejdelse. Løvrigt har rekrutteringen til forskellige adelige embedsmandsposter – rigsråder, landkommissærer, lensmænd og cancellisekretærer, eller endda generelt, den adelige *cursus honorum* – i de seneste år været genstand for en række vigtige undersøgelser.³¹ Det overflødiggjør blot ikke en specialundersøgelse af den gruppe, vi her har med at gøre, landsdommerkorpset.

For det første kan der være grund til at hæfte sig ved, at landsdommergruppen trods forbedringer i slutningen af 1500-tallet stadig hørte til de lavere gagerede embedsmænd. En nogenlunde sikker opgørelse er første gang mulig på grundlag af 'overslaget over rigens

³⁰ CCD II, Kbh. 1889-90, nr. 489, 510-11, 536-38. – Endelig kan man bemærke sig påbudene om opførelse af faste domhuse i Viborg, i købstæderne og ved kapitlerne; jf. indeks til Kanc. Brevb. 1588-92, s. 1016.

³¹ Således undersøgelser af Sv. Aa. Hansen, Grethe Ilse, Leon Jespersen, Daniel Fisher og H. Chr. Wolter.

indtægt og udgift' 1602 (på enkelte punkter suppleret med overslaget 1608).³²

Skåne (Elleholm)	500 dr.
Sjælland (Ringsted kloster)	750 -
Fyn (landsdommerlen og Lyø)	419 -
Jylland (Asmild og St. Hans Klostre)	556 -
Jylland (Gudum kloster)	537 -
Lolland-Falster (landsdommerlen)	140 -
Langeland (landsdommerlen)	185 -
Halland (landsdommerlen)	230 -

For hovedlandsdelene giver disse honorarer til gennemsnit på ca. 550 dr., for de mindre områder 185 dr. En tilsvarende opgørelse 1650 viser, at fem landsdommere havde lensindtægter under 1.000 rd., to mellem 1.000 og 2.000 rd., i gennemsnit nu 925 rd., altså dog en forbedring i løbet af det halve århundrede.

Det sjællandske landsdommerembede var således 1624, da Jacob Ulfeld til Bavelse overtog det, blevet sat til en sats af 1.800 rd., 700 rd. mere end forgængerens. Denne løn bevarede Jørgen Seefeld til Refs, da han 1630 overtog embedet, og den blev ved hans rigsrådsudnævnelse 1640 forhøjet til 2.000 rd. (da han aldrig fik noget rigsrådslen). Den skånske landsdommer, Kjeld Krag oppebar 1.250 rd. af Helnekirke og Froste herred og den fynske Henning Pogwisch ligeledes 1.250 rd. De to jydsk landsdommere, Erik Juel til Hundslund og Peder Lange til Bregning måtte nøjes med 725-35 rd. og dommerne i de små provinser med ca. 300 rd., men med variationer.³³

Sammenlignet med andre embedsmænd rangerer landsdommerne således omtrent på linie med rentemestrene (7-900 rd.), medens de unge kancellisekretærer fik 200 rd. (»nærmest for lommepenge at regne«, kommenterer Erik Arup).³⁴ Den 'gennemsnitlige' hovedlensmand oppebar ved midten af 1600-tallet 2.000 rd., medens rigsråderne fik ca. 2.500 rd., rigseembedsmændene dog – efter den »lønforbedring«, de skaffede sig 1650 – ca. 5.000 rd. Forbedringerne kom først og fremmest

³² G.H. Schlegel, *Samlung zur dänischen Geschichte I*. Kjbh. 1771, s. 32-80; J. Grundtvig, udg., *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872* (Kbh.), s. 28-77. – Den sjællandske landsdommer oppebar yderligere 156 dr. til seks heste, velsagtens til klostrets post- og transporttjeneste. – Rønnebergborgmesteren Laurids Fynbo, som 1598 beskikkedes til blekingsk landsdommer, skulde lønnes med tre læster korn – senere konverteret til 100 gamle dr. – af Sølvitsborg len; *Kanc. Brevb. 1596-1602*, s. 321, 335.

³³ Kr. Erslev, *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*. Kbh. 1885, s. 95-97.

³⁴ E. Arup, *Danmarks historie III*. Kbh. 1955, s. 138f.

rigsmark Anders Bille til Damsbo til gode, men gjaldt også rigskansleren, hvis embede 1646 var blevet rigsembede; i det første tilfælde kan det have været motiveret af militære grunde, i det sidste, at regeringen – eller kongen – indså, at justitsvæsenet nu krævede en toppost på centralt plan. Den udvalgte blev den erfarne Christoffer Urne til Aarsmarke, men ejendommeligt nok ikke den lærde Jørgen Seefeld, der havde bestridt embedet (eller dele af det) midlertidigt.³⁵

Embedsmæssigt rangerede landsdommerne således – for at summere op – på et mellemstadium, nærmest på linie med rentemestrene, men fjernt fra hovedlensmænd og rigsråder; og alligevel havde der i Christian IV.s tid – og formentlig fuldt bevidst – fundet en ikke helt uvæsentlig forbedring sted af landsdommernes status og lønvilkår, en følge, sikkert, af den moderne stats voksende magtfylde og professionalisering. I det sociale og økonomiske rekrutteringsgrundlag bestod der derimod stadig væsentlige forskelle. Den absolutte fordeling af 56 nyudnævnte landsdommere 1585-1660 var efter godsgrundlag (td. htk. – tønder hartkorn):³⁶

htk.-skala	1585/1610	1610/35	1635/60	i alt
– 250 td.	5	6	5	16
– 1.000 td.	16	10	6	32
1.001 – –	3	2	–	5
uoplyst	2	–	1	3
i alt	26	18	12	56

Den relative tendens går i retning af en stærkere rekruttering blandt de mindre godsejere, men dog nu – i modsætning til 1500-tallet – fra de fast etablerede adelsslægter. Til sammenligning kan vi påny inddrage rigsrådernes og hovedlensmændenes gennemsnitlige godsgrundlag (td.htk.):

	rigsråder	lensmænd
1588	ca. 1.400	995
1614	– 1.920	1.135
1625	– 2.040	1.470
1647	– 2.200	1.595

³⁵ Kr.Erslev, anf.udg. III. Kbh. 1888-90, s. 210. Initiativet var Christian IV.s; Christoffer Urne havde dog vikarieret for den fraværende Just Hæg; jf. C.O. Bøggild-Andersen i DBL(2)XXI. Kbh. 1941, s. 530 og XXIV. 1943, s. 539.

³⁶ Beregningerne er foretaget på basis af rostjenestetaksationer og kontributionslister i rigsarkivet. Hvad angår tallene 1587/88 går de ud fra, at påligningsgrundlaget var (omtrentligt) det samme som 1625 og senere.

Aristokratiseringsprocessen er her jo helt tydelig; men at der dog har bestået forskelle i landsdommerembedernes anseelse og attraktivitet turde fremgå af, at kun to af de 21 skånsk-sjællandsk-fynske landsdommere tilhørte den mindste hartkornskategori, i Jylland tre af tretten og i de øvrige landskaber otte – næsten halvdelen af 17 dommere.

Den sidste egentlige storgodsejer – omend af forholdsvis ydmyg jydsk herkomst – blandt de nyudnævnte landsdommere var vel netop Jørgen Seefeld, der dog – som ikke-specialist i sjællandsk ret – måtte udbede sig et introduktionskursus af sin ligeledes retslærde forgænger, Jacob Ulfeld til Bavelse.³⁷ Selvom han omfattede sit embede med betydelig omhu og dygtighed – oppebar 1.800 rd. årligt for »sin umage« – og bevarede posten indtil 1646, banede hans position dog vejen til en plads i rigsrådet. Normen synes tværtimod at have været, at landsdommerne sjældent avancerede til råder. Aksel Gyldenstjerne (rigsråd 1581), Jørgen Friis til Krastrup (rigsråd 1596) og Iver Juul til Villestrup er undtagelserne før Jørgen Seefelds forfremmelse. Af samtlige 56 landsdommere 1585-1660 opnåede kun ni (dvs. 16%, omtrent som i 1500-tallet) rigsrådsværdighed, heraf alene 5 i årene 1649-60, da vilkårene for rigsrådvalg var blevet ændret, således at den udenforstående adel kunde øve indflydelse på udpegelsen.

Andre rekrutteringsmæssige og karrieremæssige træk er derimod iøjnefaldende, selv med forbehold for det meget begrænsede materiale.³⁸

Karriere før udnævnelse

	antal	kanc. sekretær	hof- tjeneste	land- komm.	hoved- lensmd.
1585-1610	26	5	12	–	7
1610-1635	18	9	4	–	1
1635-1660	12	11	2	4	1

³⁷ Kanc. Brevb. 1630-32, s. 125.

³⁸ Om tre savnes oplysninger om alder 1585-1610. En undersøgelse af universitetsuddannelse giver til resultat, at henholdsvis 31 %, 50 % og 83 % i de tre perioder har haft en sådan. Oplysningerne er blot behæftet med alt for stor en margin af usikkerhed for dem, om hvem vi intet ved. Til landkommissariatet regnes generalkrigskommissariatet (Niels Krag til Agerkrog 1638 og Mogens Hæg til Kærgaardsholm 1645).

Videre i karriere

	gsn. alder ved udnævnelse	død i embede	hoved- lensmd.	land- komm.	rigs- råd
1585-1610	47.1	10	9	—	3
1610-1635	35.3	6	8	3	3
1635-1660	40.5	4	3	3	3

Mest iøjnefaldende er den hastigt voksende andel, som har haft en kancellisekretærpost i ryggen, og dermed formentlig oftest universitetsuddannelse. Set i sammenhæng med den faldende gennemsnitsalder ved udnævnelsen, som i de sidste 25 år forstyrres af uvedkommende elementer (de 11 tidligere kancellisekretærers gennemsnitsalder var da 38.5 år), kunde man tale om en vis bureaukratisering af embedet; og antagelsen underbygges ved, at funktionsperioden vokser fra 11 år til 14.5 i den seneste etape. Den samme tendens iagttages i den faldende andel af tidligere hofjunkere og hovedlensmænd.

Hvad angår den videre karriere er fordelingen af vordende rigsråder som anført misvisende, og som advancementsstilling til hovedlensmandsposterne synes landsdommerhvervet ligeledes af svindende betydning. Derimod kan man bemærke, at halvdelen af de landsdommere, der nåede rigsrådsværdigheden, tidligere havde været landkommissærer (Erik Juel til Hundsbæk, Niels Krag til Agerkrog, Henrik Ramel til Bækkeskov og Gunde Rosenkrans til Vindinge). Flere af de, som ikke nåede videre, var allerede 1648-52 på tale som rigsrådskandidater og opnåede betydelige stemmetal.

Et andet træk synes dog at være endnu mere påfaldende, nemlig tendensen til dannelse af landsdommer-dynastier. Undersøger man hyppigheden af landsdommere i den nærmeste slægt³⁹ — her sammenlignet med en tilfældigt udvalgt kontrolgruppe af andre 120 adelspersoner — fremtræder dynastitendenserne meget klart:

	56 lands- dommere	120 andre adelige
Ingen slægtninge landsdommere	6 = 11%	28 = 23%
En slægtning landsdommer	10 = 18%	52 = 43%
To slægtninge landsdommer	13 = 23%	26 = 22%
Tre eller flere landsdommere	27 = 48%	14 = 12%

³⁹ Slægtsbegrebet defineres her forholdsvis bredt: fædre, farbrødre, morbrødre, fastres og mostres ægtefæller, brødre, svogre og svigerinders ægtefæller, fætre, svigerfædre og svigerfædres brødre, i alt altså 12 positioner.

Som typeeksempel kan nævnes den skånske landsdommer Lauge Urne til Beltebjerg (1589-1617), der tilhørte en skånsk rigsråds- og landsdommerslægt. Både faderen Claus Urne (tillige rigsråd), farbroderen Jørgen Urne til Boserup (d. 1560) og farfaderen Lauge Urne til Beltebjerg (d. 1530) havde været landsdommere. Svogeren Christoffer Eriksen Mormand blev hallandsk landsdommer, og nevøen Palle Urne fungerede oftere som skånsk landsdommer 1646-56. Faderens fætter var rigskansler Aksel Urne til Aarsmarke, hvis søn Knud Urne ægtede efterfølgerens, rigskansler Ejler Grubbes datter, og hvis datter blev gift med landsdommer Laurids Grubbe. Gennem disse led knyttes forbindelsen senere til landsdommerne Aksel Urne til Rugård, Anders og Vilhelm Dresselberg, Torben og Knud Gabrielsen Akeleye, Lauge Beck til Førslev, Lauge Bille til Kjersgaard, Vincens Bille til Valbygård, Jesper Grubbe og Laurids Jørgensen Grubbe.

Redegørelsen giver mest af alt indtrykket af sammenfiltret ærtehalv (selv navngivningen er stereotyp); men tilfældet er næppe helt enestående. Noget lignende gælder formentlig de jydsk slægter Juul til Villestrup og Juel til Stubber kloster, som naturligvis også indgår i statistikken.

Går vi udenfor dette overvejende aristokratiske milieu, gælder de samme ejendommeligheder – skønt vanskeligere at følge – også de mere beskedne landsdommerdynastier i Halland, på Fyn, Lolland-Falster og Langeland, undertiden sært nok endda således, at der har være en nær forbindelse mellem de hallandske, lollandske og langelske embeder. Slægtsforbindelse og skiftevis optræden i de enkelte landsdele præger billedet. Det gælder slægterne Rosengiedde (Halland), Mormand (Halland og Lolland), Brok (Fyn), Pors (Lolland og Langeland) og Akeleye.⁴⁰ Uden her at forfølge dette tema videre, kan vi altså antage, at slægtsforhold eller slægtstradition åbenbart har spillet en rolle ved rekrutteringen af landsdommere, og at det gælder adelsslægter af både lav og mere aristokratisk status.

IV

Sammenfatningsvis kan vi altså konstatere, at landsdommerembedet stabiliseres efter 1536, at det – skønt et adeligt prærogativ – ofte rekrutteres fra adelens mere ydmyge statuslag, og at det næppe før slutningen af 1500-tallet har nydt nogen større anseelse (og forblev usselt aflønnet).

⁴⁰ Hertil kan føjes, at mange af de personer, kancelliet – på landsdommernes anvisning? – udpegede til at »sidde i landsdommers sted«, tilhørte det samme milieu.

Under og efter de kritiske år i 1580'erne skete der imidlertid en væsentlig stramning: en vis – omend absolut ikke konsekvent – aristokratisering af landsdommerembedet – og ikke mindst på baggrund af den ringe institutionalisering i det første halve århundrede efter reformationen en vis professionalisering. Det gælder frem for alt i hovedlandsdelene (med de betydeligste, adelige godsbesiddelser). Og tilsyneladende har regeringen – ligesom på andre områder – i stigende grad lagt vægt på, at dommerne havde en akademisk uddannelse, som kunde fyldestgøre tidens voksende krav.

Landsdommerne synes trods alt at være blevet rekrutteret fra et noget mere beskedent milieu end de højadelige lensmænd og rigsråder. Som embedsmænd rangerede de nærmest på niveau med rentemestrene; og som advancementspost spillede embedet hverken i 1500- eller 1600-tallet nogen væsentlig rolle, før indflydelsen fra de udenforstående adelskredse begyndte at gøre sig gældende i 1640'erne.

Det udelukker naturligvis ikke, at landsdommerembederne – trods den forholdsvis beskedne aflønning – kan have fungeret som økonomisk eller social mobilitetsfaktor. Det afgørende fra et institutionelt synspunkt er dog den tydelige professionalisering og bureaukratisering, som fandt sted i 1600-tallet. På dette punkt svarer hovedtendensen til den, vi kender fra af tidens vigtigere embeder, hovedlensmænd, rentemestre osv.; men sammenlignet med den systematiske professionalisering i samtidens Sverige – oprettelsen af hovrättarna og indretning af auskultantpladser til oplæring af vordende dommere – er selv de bevidste tendenser i Danmark langt løsere organiseret og sikkert uden tilsvarende slagkraft.

SUMMARY

Provincial Judges During the Rule of the Nobility: Recruitment, Careers, Status

The article discusses the office of *landsdommer* (provincial judge) during the Sixteenth and Seventeenth centuries. Based on accessible sources the patterns of recruitment and the careers of the holders of office are established. The article concludes, that the office is stabilized after 1536, that officeholders came from the lower echelons of the nobility, and that the office was neither prestigious nor well paid. During and after the critical years of the 1580s a certain aristocratization of the office took place, and also a professionalization – at least compared to the first part of the century. The government seems to have stressed the need for academic education in view of the growing demands of the office. The *landsdommer* seems to have been recruited from the lower strata of the nobility compared to the offices of *lensmand* or *rigsråd*, and chances of promotion remained small until the 1640s. Yet the office of *landsdommer* may have worked as a vehicle for economic and social mobility. From an institutional point of view the most important development is the institutionalization and bureaucratization of the office during the Seventeenth century, comparable with the development of other offices. Still, compared with Sweden these processes were less significant in Denmark.